

manner, due to underdeveloped infrastructure and industry, but also because of adverse international and regional economic climate at that time. Sociologists and political scientists often neglect the biggest obstacle to modernization of small countries - foreign political factors and factors of the international market. Closeness of economically and politically expansionist great powers has tragically hampered the modernization of Eastern Europe.

Историографија и идеологија - југословенско искуство 1945-1955.¹

Апстракт: Место и улога историографије у првим годинама власти КПЈ након другог светског рата. Претварање историографије у инструмент идеолошког образовања и партијске пропаганде. Однос партијског пропагандно-идеолошког апарата и грађанске историографије. Идеолошке комисије и нови историјски институти као инструментата у процесу стварања идеологизоване, „класне“ слике прошлости. Захтеви науке и захтеви дневне политике.

Критичност и критичка оријентација у историографији не могу се досегнути једно и за сва времена, већ се критичност стално искушава и усавшава на новим питањима и проблемима, и у тематици и у методологији истраживања, које развој историјске науке непрестано изнова поставља.² Генерација српских историчара и оних који су са „маском“ историчара на лицу, а идеологијом „марксизма-лењинизма“ у мислима и срцу настојали да се баве историјом, посебно савременом, у првим годинама након II светског рата, у времену и окружењу препуном идеолошких инструментализација прошлости у име „виших циљева“, у условима културе коју су обележавале, одређивале и ограничавале општа културна заосталост и директиве партијског апарата за агитацију и пропаганду, суочена са већ знатним историографским наслеђем „критичке историографије“, на веома особен начин је преиспитивала и трагала за „врлином критичности“.

Преиспитивати историографију насталу у првој деценији након II светског рата, „разумети“ њена идеолошка усјања, препознати и идентификовати помањање и јављање „критичке историографије“ суочава историчара са бројним питањима која проистичу из особености послератног времена, карактера српског и југословенског друштва, улоге партије у њему, функције агитпроп апарата, места историчара у друштвеном животу.

Прве послератне године биле су време „набијено енергијом“ ослобођеном у рату и богато историјским појавама и процесима са испрепле-

¹

Текст који је пред читаоцем представља незнатно проширено предавање одржано на Коларчевом народном универзитету у Београду 26.4.1994. године, у оквиру циклуса „Путеви критичке историографије“.

²

С. Ђирковић, Јављање „критичке историографије“ на Великој школи и Универзитету, Универзитет у Београду 1838-1988. Зборник радова, Београд, 1988, 645-654 стр.

теним узроцима и последицама. Свет је изашао из великог рата „оптерећен“ свим проживљеним и подељен на победнике и побеђене. Ратна коалиција победника нагрижена сукобима интереса, сумњичењима, неповерењем, противречностима друштвеног развоја распала се остављајући тешко наслеђе. Политика интересних сфера, блоковска подела света, трка у наоружању, пропагандни и идеолошки спорови и обрачуни, сукоби око уређења граница и друго, одлике су времена у коме је избачена крилатица „о гвозденој завеси“, упућен позив на „крсташки рат“ против комунизма, на једној, и захтев да се дефинитивно ликвидира и сатре „светска реакција“, на другој страни, избио први, до тада незамислив сукоб између комунистичких партија и социјалистичких земаља, почела да се руше колонијална царства и настаје „трећи“ свет. На унутрашњем плану то је било време обнове и изградње земље, првог петогодишњег плана, радних акција, пруга и градилишта, аграрне реформе, колонизације, колективизације села, великих кампања на описмењавању, борбе за северозападне границе, али и терора, принуде, страха, развлашћивања пораженог непријатеља, прве (1946) и друге (1948) национализације, I устава, V конгреса, сукоба са Информбироом, економске блокаде, Голог отока, контролисаних информација и контролисаног живота, револуционарног заноса за једне и „великог страха“ за друге, време у коме је постојао привид да је остваривање циљева социјализма у најближој перспективи, године скромног живота и сталног стезања каиша када се - како то и сликовито описују учесници у књижевним полемикама - живело између „херојске прошлости и још сјајније будућности“.³

Историчар са наших простора, као „чедо свога времена“, тешко се могао, у посматрању прошлости, посебно „јучерашње стварности“, одвојити од свега проживљеног у рату и „доживљеног“ у првим послератним годинама. Размере догађаја у којима је као савременик учествовао, пореметиле су његову „сјајну усамљеност“ и историчар се нашао - у догађају. Таква позиција несумњиво да је оптерећивала, али и искушавала критичку свест. Пред њим се подједнако као и пред његовим колегама на западу Европе отворила потреба за преиспитивањем прошлости - преиспитивањем метода историјске науке, њених програма, њених најпрецизнијих и најпоузданијих одговора, њених појмова - јер сви они заједно више нису могли да поднесу притисак размишљања о прошлости, свега доживљеног, егзистенцијалног тренутка. Провера ранијих вредности, тумачења догађаја, личности, покрета, идеологија, националних концепција, друштвених система за критички ум историчара била је у супротности са пристајањем на живот између „херојске прошлости“ - коју је својим митоманским радовима требало да описује и „још светлије будућности“, коју је требало да наговештава. Захтеви дневне политике, пропагандне манипулације, бирократске вулгаризације од првог тренутка су се судариле са „светим правилом струке“ оличеним у поштовању методолошких и хеуристичких правила рада историчара. Већина је нашла израз „бскством“ од свавремености у друге векове који су били далеки револуционарном субјекту.

³ Видети Б. Петрановић, Историја Југославије 1918-1988, III, Београд 1989.

⁴ Фернан Бродел, Списи о историји, Београд 1992, 49-82 стр. (текст „Позиција историје 1950. године“).

Југославија је у предвечерје II светског рата била веома хетерогена заједница, са измешаним становништвом на различитим ступињевима националне свести, коју су делили традиција, обичаји, менталитети, вера, степен просвећености и културне развијености, језик, писмо, начин производње, економска развијеност, привредни и производни односи, професионална и друштвена структура, мала социјална и незнатна просторна мобилност, култура живљења и друго. Две деценије живота у заједничкој држави нису битније утицале на интеграцију друштва које је карактерисала велика неравномерност. Ужас грађанског рата и горко геноцидно искуство додатно су продубили разлике и појачали неповерење. Било је то друштво које је првих послератних година напосто „искочило из својих зглобова“. У рату и у првој послератној деценији село је напустило и ка градовима се покренуло више милиона људи. Појединац - грађанин, симбол епохе у којој је почео да се формира, ишчезао је заједно са светом који је представљао, утопио се у мору полусељака-полуварошана. Историјску свест те друштвене групе, друштвено условљену њеним класним положајем, обликовао је систем утицаја паралелних историја, где су своје место имали и историчар и рационално историјско знање. Обичаји (искуством стечене навике) - који су регулисали и прожимали целокупан живот, одређивали норму понашања, наметали се готово са законском снагом, урезивали у свест, газили све личне укусе и сенгитменталности, мит - који је формирао националну свест, будио многе наде и илузије, покривао незнање о прошлости, опстајао у колективном памћењу и традиција - у којој се прошлост исказивала симболима који су формирали код знатнијег дела популације историјску свест, били су темељ историјског мишљења и утицај историчара и рационалних историјских знања чинили сасвим занемарљивим. У таквом друштву, чију су свест након 1945. године много лакше могле да обликују црно-беле, упрошћене и редуковане, вулгаризоване, у сликама исказане представе о прошлости, које је нудила КПЈ, него вишедимензионална, слојевита, утемељена тумачења историјског процеса, презентована у „критичкој историографији“, за историчара готово да није било ни потребе ни места. Угасле културне потребе већег дела становништва доприносиле су да се у „видном пољу“ не налази историја као наука већ историја као идеологија. Емоције су односиле превагу над рационалним мишљењем, идеологија је потискивала науку, романтично и митоманско пројектовање историјске слике победника - стручну свест.

Припадајући типу левице формираном на крају I светског рата, Комунистичка партија Југославије је била партија револуционарне акције, што је одређивало њен програм, методе у раду, број чланова, организацију путем које је спроводила своје идеје и ширила утицај. У првим послератним годинама у рукама КПЈ се налазила целокупна власт (извршна, војна, управна, судска). Партија је задржала своју кадровску организацију и после ослобођења и освајања власти, наставила да живи и ради легално и конспиративно. Истраживања историчара показују да је реч о покрету који је био и „политички опијен“, јер је од једне бројно мале партије осуђене од Коминтерне непосредно пред II светски рат као „легло империјалистичких шпијуна“ израстао у дива (141.000 чланова 1945. године) и стао уз бок СКП-б као најзначајнији фактор у европском комунистичком покрету, најдоследнији „антиимперијалистички“ експонент према Западу, „револуционарно демократски центар“ за Балкан - моћан и способан да

шири своје идеје, да их намеће - што је својствено свакој револуцији. Сукоб са Информбироом овенчао је КПЈ победом и отворно могућност за критичко преиспитивање сопствене праксе, али и проузроковао цепања њеног јединственог језгра.⁵

У југословенској историографији је уочено да се у победничкој фази власт поистовећивала са историјом, сматрала да је она прави у ходу и да она једина има право да је тумачи. Историчар је није занимао. За њега готово да нема места, јер се историјска свест гради на мистификацијама, стереотипима, предрасудама, политичким закључцима идеолошким представама. Критичко промишљање прошлости прихватано је са сумњичавошћу или одбацивано (забрањивано, инкриминисано, стикетирано). Окупљање историчара око линије КПЈ и НОБ-а и служење „народним интересима и новом друштвеном поретку” пресудан је критеријум за учешће у научном и јавном животу.⁶

Руководсћа улога КПЈ у власти и управи, масовним организацијама и осталим институцијама (универзитети, академије, школе, издавачи, штампа и часописи), наметнула је потребу за увођењем система у руковођењу који би обезбедио и контролу у извршавању задатака. Задатак апарата агитације и пропаганде био је да у рукама КПЈ и њених пропагандних установа концентрише „посредно или непосредно” целокупан политички, културни, просветни и научни живот, којим је требало да се руководи непосредно из партијских центара од централних, покрајинских или нижих партијских форума. Агитпроп-апарат је требало да каналише све тежње етановништва за културним животом и да спречи сваку тежњу или покушај партији непријатељских елемената да културни живот потчини својим интересима.⁷ Делатност агитпроп-апарата као и сличних тела (Историјско одељење ЦК КПЈ од 1948. године; Комисија за историју ЦК КПЈ; Идеолошка комисија ЦК, Историјска комисија Савеза бораца и друго) одликовала се директивношћу, обавезношћу, ауторитарношћу, дириговањем, наметањем, беспоговорношћу, који су били супротни самом бићу „критичке историографије” и мисаном склопу историчара. Чланци и говори М. Ђиласа, Р. Зоговића, С. Митровића, В. Дедијер, Д. Вучинића, Б. Зихерла, М. Митровић, М. Пијаде, В. Влаховића и приређени текстови, директивни чланци, говори Ј. Б. Тита, А. Ранковића и Е. Кардеља били су обавезни и обавезујући и за историчаре подједнако као и за интелектуалце других профила. У тим текстовима, уз употребу „идеолошког језика”, историја се употребљавала, њоме се манипулисало, она је служила за подгревање емоција, контролу мисли, монопол над знањем. Бранко Петрановић пише о историји као о сервису политике и идеологије, виду „кађења победницима”, „наздрављања херојима”, „гуслања агитаторима”. У том сервису сервисер најчешће и није био историчар, већ пропагандист са „маском” историчара, проверени кадар партије, задуженик за теоријски рад, „верни тумач” учења марксизма-ленинизма. Историчар је био заобилажен, потискиван, одбациван и, на његову срећу, заборављен. Тек након сукоба са Информбироом, КПЈ се сетила историчара, али му је, опет, наменила улогу

⁵ Бранко Петрановић, Живост и немоћ политичке историје, Историографија, марксизам и образовање, Београд 1986, 13-19 стр.

⁶ Б. Петрановић, Историчар и савремена епоха, Београд 1994.

⁷ Свим ЦК и ПК О реорганизацији агитације и пропаганде, март 1945. АЈ, ЦК СКЈ, П-к-1/1.

која му није пристајала. У идеолошкој кампањи која је следила историчар је опет требало да заузме место агитатора и пропагандисте. Тада се почело говорити и писати да „без познавања наше сопствене историје, без познавања историје КПЈ, и, нарочито без познавања наше данашње стварности, која је ништа друго до наставак наше историје, свима нама прети велика опасност”.⁸ У историји „народне револуције и изградње социјализма” КПЈ је почела након 1948. године да уочава „нове” и у пракси светског радничког покрета „непознате” моменте (изградња регуларне армије у условима потпуне окупације земље; стварање организационог јединства савеза радника и сељака у НФ под руководством КПЈ; рушење буржоаске и изградња нове народнодемократске власти у лицу народних одбора и раскривања националног издајства буржоазije у националноослободилачком рату; могућност да мали народ у условима светског рата изврши социјалистичку револуцију и друго) чије је „историјско осветљавање” требало да обогати марксизам-ленинизам као интернационално учење. У идеолошкој кампањи, да поновимо, историчар је опет требало да заузме место агитатора и пропагандисте и активно ради на „подизању квалитета историјске науке”.

Непосредно након рата, 1945. године, ствараоци тзв. „нове историје” нашли су се пред богатим наслеђем грађанске или, како су они говорили, „буржоаске” историографије. Партија је морала да реши следећа питања: 1) како критички прихватити то богато културно наслеђе; 2) како идејно утицати на историчаре „старе школе” у чијим су рукама биле катедре на Универзитету, привући их на своју страну, преаспитати и приволети да у свој научни рад уносе „социјалистичку идејност”; 3) шта урадити са установама и гласилима око којих су се окупљали историчари и у којима се осећао њихов утицај (катедра за историју на Филозофском факултету, САН, Матица српска, Архив Србије, Коларчев народни универзитет, Српска књижевна задруга музеји, библиотеке). Приступ КПЈ историографији био је исти као и према осталим областима стваралаштва, с тим што га је, због њене осетљивости, идеолошке употребљивости, могућности политичке „диверзије”, карактерисала већа оштрина.

Оцењујући прилике у историографији, подједнако као што се то чинило и у „Првој земљи социјализма”, дошло се до закључка да је „на садржај и структуру универзитетских и академских хуманистичких наука у врло великој мери био утиснут печат класне свести капиталистичког друштва које их је створио”.⁹ Сматрало се, наиме, да је историографија, више него ма која наука, била одраз тадашњих друштвених и политичких прилика „које су заштићивале буржоаску идеологију”. Изолација, којом је Краљевина Југославија била одвојена од СССР-а, сматрана је основним разлогом што филозофија дијалектичког и историјског материјализма није

⁸ Ј. Марјановић, Из историје Комунистичке партије Југославије (Поводом II тома Историјског архива), Историјски гласник, 1949, бр. 3, 3 стр.

⁹ В. Новак је у реферату „Југословенска историографија између два светска рата и њени савремени задаци”, одржаном 26.2.1948. године на заједничком скупу свих секција Историјског института, парафризирао совјетског историчара С. И. Вавилова, Историјски часопис, I, 1-2, 1948, 3 стр.

продрла на катедре историје, утицала на формирање историчара марксиста и била примењена на историјску науку.¹⁰

Своје погледе према историографском наслеђу и традицији КПЈ је темељила на ставовима прихваћеним непосредно пред II светски рат. У основи тих схватања било је мишљење да револуција као најрадикалније кидане са традиционалним односима представља и „најрадикалније кидане са традиционалним идејама“. Да би служила револуцији традиција је морала да буде марксистички и критички осветљена „на нов начин“, тј. морала је да буде „партијна“, по форми „реалистична“, по садржају „напредна“, „социјална“ и „народна“, што значи јасна, разумљива и широко приступачна. Обогаћена идејом „партијности“ и „идејном тенденцијом“, најчешће „прерађена“ и „прилагођена“ новом времену, традиција је у себи сажимала све елементе који се спајају са интересима „масе трудбеника“. Партијска критика је оцењивала и дело и аутора и уколико би један од елемената био доведен под сумњу и идеолошки знак питања, такво наслеђе је одбацивано као негативно.¹¹

Основни ставови и директиве VII конгреса Коминтерне (25.7 - 21.8.1935) тражили су од комунистичких партија и њиховог чланства да се и у сфери историографије супротстављају „идеолошкој зарази фашизма“ (фашизам је идентификован као „отворена терористичка диктатура најреакционарнијих, најшовинистичкијих и најимперијалистичкијих елемената финансијског капитала“) под чим се подразумевало: 1) бескомпромисно побијање „фашистичког искривљавања историје“; 2) настојање да се „осветли прошлост свога народа историјски верно у правом духу Лењина и Стаљина“; и 3) борба радничке класе повеже „с револуционарним традицијама прошлости“.¹² Прихватајући такво виђење историје, КПЈ је на закључцима VII конгреса Коминтерне отпочела својеврсну борбу за своје културно и историјско наслеђе и формулисала изричито партијни став о појавама у историографији. На историографију је, подједнако као и на остале области стваралаштва, гледала са позиција практичне политике и историјског тренутка, сматрала је једним од елемената револуционарне акције, од ње тражила да испуњава конкретне задатке у примени и извођењу револуције. Од свих који су радили на „теоријском пољу“ КПЈ је очекивала да престану „са чекањем бољих времена“ и захтевала да стварају слободно „у бескрајним оквирима марксизма-лењинизма“. Такве практичне мере и захтеви сводили су „историјску науку“, подједнако као и стваралаштво, на огољену идеологију и пропаганду револуционарних идеја и циљева. Стававање нове генерације професионалних револуционара васпитаних да без поговора и дисциплиновано извршавају сваки задатак Партије и упознатих

¹⁰ Виктор Новак је писао да су југословенски историчари први пут дошли у додир са совјетским историчарима на VII међународном конгресу историчара у Варшави 1933. године и тек тада дошли до првих информација о планској организацији историјских наука у СССР-у.

¹¹ О томе више Љ. Димић, Агитпроп култура, Агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945-1952, Београд 1988, 55-71 стр.

¹² Г. Димитров, Офанзива фашизма и задаци Комунистичке интернационале у борби за јединство радничке класе против фашизма, Комунистичка интернационала, Стенограми и документи конгреса, књ. 11, Г. Милаповић 1983, 384 стр.; Резолуција о реферату Г. Димитрова усвојена 20.8.1935, Комунистичка интернационала, Стенограми и документи конгреса, књ. 12, Г. Милаповић, 1983, 1.109 стр.

са захтевима који су се у Првој земљи социјализма постављали пред историографију (Стаљинов текст „О неким питањима историје болшевизма - 1931. година; Критика Стаљина и Поставка СОВНАРКОМА и ЦК СКП-6 „О предавању грађанске историје у школама СССР“ - 1934; Примебе на концепт уџбеника „Историја СССР“ од Ј. В. Стаљина, А. Жданова и С. Кирова - 1934; Примедбе на концепт уџбеника „Историја новог века“ од В. Ј. Стаљина, С. Кирова и А. Жданова - 1934; Реферат Г. Димитрова на VII конгресу Комунистичке интернационале и Резолуције VII конгреса Комунистичке интернационале - 1935; „Кратки курс историје СКП-6“ - 1938) гарантовали су спровођење партијске линије.

Десет година касније мало се тога променило. Од историчара се очкивало да „постепено и плански“ приступају ревизији постојећих интерпретација у прошлости југословенских народа, да уклањају „наметнуте тенденциозне интерпретације“ које су одговарале капиталистичком друштву, да проналазе „фалсификате“ у националним историјама и разоткривају „хегемонистичке интересе владајућих клика“, да „чисте“ историју од „непотребних примеса“. Чињеница да је то од историчара тражио „први руководилац и Учитель“ Јосип Броз Тито на прослави 80-годишњице ЈАЗУ, без поговора је обавезивала све научне и педагошке установе.¹³

Од историјског наслеђа нарочито се фаворизују традиција и наслеђе социјалистичког покрета и његови ствараоци, али и све остало из прошлости што је у себи имало „идеју прогресивности“, сведочило о „непомирљивим супротностима“ у предсоцијалистичким друштвима, афирмисало класну борбу и указивало на њен континуитет у историји. Објављују се радови и пише се о Светозару Марковићу, Димитрију Туцовићу, Кости Абрашевићу, Васи Пелагићу, Душану Поповићу, Светозару Милетићу и другима. Државни издавачки завод је био задужен да објављује научна дела историчара (С. Новаковић, В. Јагић, Ф. Рачки), да прикупља и делимично објављује грађу „из историје и за историју наше народноослободилачке борбе“.¹⁴ Али у том послу веома ретко, сем као маргинални сарадници, учествују историчари. Писци монографија, предговора, чланака, расправа, приказа, критичких оцена су људи из самог врха политике (М. Ђилас, Е. Кардељ, Б. Зихерл и други), што је поуздан показатељ тоталне идеологизације коју су научна знања и факти тако мало занимали. Иза мегаломанских пројеката који су на моменте добијали облике прaviх кампања и такмичења (обележавања 1. маја; обележавања десетогодишњице смрти М. Горког; стогодишњица рођења С. Марковића, тридесетогодишњица КПЈ) стајале су директиве ЦК КПЈ и његовог агитпроп-апарата. Тек ће пред крај 1949. године у оцени идејне и научне ваљаности историјске и уџбеничке литературе ЦК СКЈ исказати потребу да у Комисији за историјску групу предмета уђу и историчари са факултета.¹⁵

Да би се механизам функционализовања историје, иза кога је стајала највиша власт, што боље разумео, навешћемо пример прославе стого-

¹³ Ј. Б. Тито на прослави 80-годишњице ЈАЗУ, цитирано према В. Новак, Исто 21. стр.

¹⁴ АЈ, ЦК СКЈ, VIII, II-1-a-1, 1945.

¹⁵ АЈ, ЦК СКЈ, VIII, II-1-a-8, од 17.4.1947.

дишњице рођења Светозара Марковића, у септембру 1946. године. У Директивном писму које је потписао М. Ђилас доминирао је прагматизам. „Кадровима” се скретала пажња да стогодишњицу рођења Светозара Марковића треба прославити тако „да се развије зид којим је српска реакција одвојила његово дело и његову делатност од радних маса, да се његова борба и његова позитивна схватања учине својном најширих слојева нашег народа, једном од застава наше борбе за нове економске и културне успехе, за још победоносније учвршћивање братства и јединства наших народа...”.¹⁶ Да би се у томе успело, требало је: утврдити град у коме је рођен и дати му име Светозарево, на градским трговима подићи споменике С. Марковићу, једној значајној културној установи дати име С. Марковић, обележити куће у којима је С. Марковић боравио, неколико радничких домова назвати његовим именом, улицама дати име С. Марковића, одржати више академија и предавања (академијама наука, универзитетима, у свим школама, војним јединицама, фабрикама, предузећима, задругама, и друго) у којима би се „побијале лажне грађанске историографије”, сви часописи у септембру требало је да објаве текстове о С. Марковићу, дневни и централни листови да десетак дана пре прославе почну да пишу како би предавачи могли да нађу материјал за своја предавања; државна и партијска издавачка предузећа одредницом - „морају” била су обавезана да до 10. септембра издају „бар по једну књигу изабраних списа С. Марковића” која би била „снабдевена кратким предговором”, у уџбенике је требало унети одломке из дела С. Марковића, и друго. У пропратном писму М. Ђилас је наводио приручну литературу у којој су се налазиле „генералне оцене” дела С. Марковића и која се смела користити. Чињеница да је цео посао требало урадити за два месеца посредно је говорио о духу кампање, одсуству континуитета, злоупотреби историје. Нигде се није могао ни назрети захтев да се дело С. Марковића изучи и критички расветли. Стварао се утисак да се о томе „све зна”, да је партија дала своје „генералне оцене”, да критичко промишљање није нити потребно нити пожељно. Новински чланак и немушто склопљено предавање били су подобнији од резултата добијених на утемељеним и обимним историографским истраживањима, уз примену историјског метода. Евидентно је да се ништа није заборавило, сем, наравно, историјски садржај целог догађаја. Историја се, у целој прослави, исказивала само као повод за кампању, погодна прилика за пласирање пожељне слике о себи, део политичког фолклора. За историчара и критичку историографију, сем као за сервис политике, није било места.

Оновремена стварност је постављала посебне задатке пред историографију. Очекивало се да она изврши „преко потребну преоријентацију према материјалистичкој доктрини која се пре тога није проучавала на универзитетима нити осталим научним установама”. Као пример који је требало да следе историчари навођена су „историјска дела” В. Маслеше и Е. Кардеља-Сперанса. Чињеница да су такве „неозбиљне” примере својим колегама презентовали, поред људи политике, и неки од најугледнијих

¹⁶ АЈ, ЦК СКЈ, VIII, 1-1-a-5, од 1.7.1946.

историчара и осведочених бораца за критичку историографију, додатно говори о притиску коме су историчари и историографија, посредно или непосредно, били изложени.¹⁷ Партија је настојала да на универзитетске катедре доведе „квалификоване стручњаке”, спремне да филозофију дијалектичког материјализма примене на историјски метод рада. Према његовању и подстицању „критичке историографије” исказивана је недопустива равнодушност.

Политика и идеологија стављали су у првим годинама након ослобођења у средиште своје пажње тек окончали рат, али је и он редукован искључиво на партијску компоненту.¹⁸ Народноослободилачка борба је била мерило свих ствари, идеологија је била у основи сваког тумачења догађаја, изостајала је ваљана научна критика, степен упрошћавања и поједностављивања прошлости доведен је до крајности, у „историографским” радовима остајало се на званичним оценама и анализама изреченим у бројним рефератима и говорима највиших партијских функционера, дескрипција - најприземнији вид саопштавања прошлости - овладавала је, историја је тематски редукована на неколико тема и области, целокупна историја је шематизована. Подједнако као и писци, и историчари су у слици коју су приказивали државни и партијски руководиоци „на великом плану својих говора” имали да траже изобиље тема за свој рад.

Историја је била редукована на историју класне борбе. У недостатку расправа о битним теоријским проблемима историјске науке превођени су одабрани текстови совјетских идеолога (Стаљина, Жданова, Кирова) и писаца (Авдијев, Космински, Панкратова, Сражев, Јефимов, Скаскин), који су имали директивни и обавезујући карактер.¹⁹ Тако је и историја старог века приказивана као идеолошка дисциплина, област у којој се може развијати „социјалистички патриотизам”, формирати марксистичко-лењинистички поглед на свет, „уочавати историјска узрочност”, „историјска законитост”, „класна борба”, „улога личности у историји” (Спартак - „златни

¹⁷ Погледати текст В. Повака, Југословенска историографија између два светска рата и њени савремени задаци, Историјски часопис, I, цв. 1-2, 1948, 20. стр.

¹⁸ У презентовању историје „Ослободилачке борбе народа Југославије и изградње нове државе” доминирале су следеће велике теме: КПЈ у борби за независност Југославије (КПЈ у борби за демократизацију земље, националну равноправност и одбрану независности народа Југославије; КПЈ за време напада фашистичких освајача на Југославију), КПЈ - организатор и руководиоцац народно-ослободилачке борбе (КПЈ у периоду устанка); Политичка линија КПЈ у народно-ослободилачкој борби; Преглед развоја народно-ослободилачке борбе - четири етапе у развоју, њихове карактеристике, главне битке и основни политички догађаји у појединим етапама); Борба КПЈ за стварање Народног фронта Југославије (Јединствени НОФ за време НОБ-е; Данашњи програм, статут и састав НОФ), Борба КПЈ за народну власт (Настанак, развој и структура народних одбора; Државна структура ДФЈ), Решавање националног питања у Југославији (Национално питање у старој Југославији; Решење националног питања кроз народноослободилачку борбу, Федеративно уређење Југославије), Стварање, развојак и улога Југословенске армије, Спољна политика Југославије (Други светски рат, напад на СССР и стварање антихитлеровске коалиције, Основе спољне политике нове Југославије) и друго. АЈ, А ЦК СКЈ, VIII, 1-1-a-1, К-1.

¹⁹ Погледати: А. М. Панкратова, Идејно-политичко васпитање у настави историје у школи; А. И. Стражев, Настава историје у школи - моћно оружје идејно-политичког и моралног васпитања омладине; А. И. Хмељов, Васпитни моменти у настави историје старог века; Е. А. Космински, Идејно-политичко васпитање на часовима историје средњег века; А. В. Јефимов, Задаци идејно-политичког васпитања у историји новог века у средњој школи; А. И. Стражев, Карактеристика историјске личности; и друго. Настава историје у средњој школи, Београд 1948.

дечко" старог Рима), материја на којој се могу стицати „правилна“ знања „важним историјским категоријама“ као што су „класа“, „држава“, „демократија“, „република“, „идеја прогреса“, „патриотизам“, „револуција“, „ослободилачки и реакционарни ратови“ и друго. Објашњење проблема ропства, како су писали совјетски аутори а прихватала партијска педагогија, требало је да изазове „оправдано и племенито осећање мржње према свим облицима експлоатације“. Историја средњег века употребљавала се за формирање „оданости ствари радних маса“, стварање „дубоке симпатије према страдањима народних маса“, рађање „непомирљиве мржње према свих експлататорима“, истицање „херојске борбе“ радних маса и „одвратних средстава, нечовечне свирепости којима су се експлататори свих времена старали да угуше покрете радних маса“, приказивање цркве као „светске реакције“ и друго. Инсистирало се на емоцијама - дакле ирационалном. Посебна упорност је исказивана у покушајима да се успостави континуитет класне борбе током векова, што је стварало једнострану и искривљену слику збивања. На тај начин спутавало се истинско историјско мишљење чији је најдубљи темељ у просторној и временској конкретности. Историја се модернизовала увођењем читавог низа категорија, појмова и тумачења из савремености. Такав приступ историји означавао је од КПЈ као једини исправан, као критички. Након сукоба са Информбироом совјетски аутори су, постепено, замењивани домаћим писцима, али су тумачења остала иста. После сукоба са Информбироом, „друштвена корисност“ историјске науке се повећала, али су промене биле успорене и једва видљиве како у њеној тематички тако и у методологији. Инак те 1948. године почела је да пробија свест да се историја мора не само „објашњавати“ већ превасходно „изучавати“ да би се разумела стварност. Био је то тек почетак краја фанатизовања свести о СССР-у и Стаљину (земља благостања, срећних и задовољних трудбеника, индустријализације и демократских слобода) и покушај формирања „научне“ слике о себи. Та слика је, такође, била редукована, више тумачење прошлости и „коначна истина“ - што је одлика идеологија а не афирмација знања по својој природи никад потпуног и коначног.

У Резолуцији V конгреса КПЈ о основним наредним задацима организација КПЈ значајна су два става: „2. систематски развити рад на марксистичко-лењинистичком изучавању проблематике наше земље. Зато треба организовати рад на изради и изучавању историје наше партије, историје радничког покрета наше земље, историје Народноослободилачке борбе и проблема изградње социјализма код нас. Овај задатак треба схватити као један од најважнијих предуслова идеолошког образовања партијских кадрова и васпитања маса у духу социјализма; ... 4) радити на развијању научног живота, на учвршћивању постојећих научних институција и на стварању нових, окупљајући све позитивне научне раднике и помажући им у њиховом раду“.²⁰ Наведени ставови КПЈ одредили су развој историографије у неколико наредних година. Отпочело је сабирање извора и почела да се износе начела њихове критике. У историји као идеолошкој дисциплини 1948. године, у тренутку највећег идеолошког усијања које је произвео раскол у комунистичком покрету,

20

V конгрес КПЈ (21/28.7.1948), Стенографске белешке, Београд 1948, 791. стр.

политички прагматизам пружио је прилику струци. Импулс је дошао од Партије. На људима струке је било да га искористе.

У октобру 1948. године при ЦК СКЈ основано је Историјско одељење, на чијем је челу био М. Пијаде. Одељење, као и слична која су оформљена по републикама, имало је задатак да прикупља, сређује, чува, објављује и организује обраду историјских извора, штампе и литературе потребне за изучавање историје КПЈ. Задатак историјског одељења је био и „документовати, разрадити и раскринкати све историјске фалсификате који се односе на најславнији период историје наших народа - на нашу народну револуцију“.²¹ Другим речима, КПЈ је настојала да прављењем „научне“ пожелне слике о себи одбаци и обеснажи оптужбе које су стизале из СССР-а и земаља народне демократије. У питању је био егзистенцијални страх партије и потреба да се „документима“ обеснаже оптужбе Информбироа које су „дубоко врећале“ југословенске комунисте. Историчари су имали задатак да оповргну нетачности, нејасноће, збрке мисли, немарксистичке и конрареволуционарне поставке садржане у нападима са истока.²² Из данашње перспективе чини нам се да је основни допринос формирања Историјског одељења ЦК СКЈ био у прикупљању грађе и скретању пажње власти на „бездушан однос“ према архивалијама (спискови уништених фондова су бројни). Несумњиво је да је ту овладала стручна свест над бахатошћу, неодговорношћу и некултуром првих послератних година. Сачувати документ од уништавања није значило и дати га на увид научној јавности. Од формирања стручне свести до успостављања критичке свести био је још дуг пут.

О томе веома речито говори и директивни текст М. Ђиласа „О националној историји као васпитном предмету“, објављен у „Комунисту“ бр. 1 за 1949. годину. Аутор, иначе први човек агитпропа, поручује историчарима да је једини правилан научни метод „проверен од стотомилонских маса“ кога треба да се придржавају у научном раду - марксизам-лењинизам. Сваки рад на националној историји морао је да има упориште у дијалектичком материјализму - идеологији радничке класе. Свима који то не услише он је запретио „васпитним мјерама“. Такви ставови сведоче да су се југословенски комунисти тешко ослобађали „најбољих традиција“ стаљинизма.²³

Ђилас је упозоравао да баш „у области националне историје, која живи у свијести људи и делује на њу, ширење идеја туђих дијалектичком материјализму може веома снажно да кочи даљи правилни развитак те свијести, па, према томе, и борбе за промјену друштва, у којој је свијест један од најважнијих фактора“.²⁴ Другим речима, Партија није била спрем-

21

АЈ, ЦК СКЈ, XVI-к-1-1.

22

Стефо Маодуш, Наш Народноослободилачки рат и информбиревске фалсификације. Историјски гласник, 1-2, 1950, 3-28 стр.

23

Подсећамо на став Ј. В. Стаљина о идејном васпитању изречен на XVIII конгресу КПСС: „Није потребно да специјалист у медицини буде у исто време и специјалист у физици или ботаници и обрнуто. Али постоји једна грана науке чије познавање мора бити обавезно за большевике свих грана науке - то је марксистичко-лењинистичка наука о друштву, о законима друштвеног развитака, о законима развитака пролетерске револуције, о законима развитака социјалистичке изградње, о победи комунизма“.

24

М. Ђилас, О националној историји као васпитном предмету, Комунист, бр. 1, 1949: исти текст је у целини пренео и Историјски гласник, бр. 1, 1949, 2-20 стр.

на да допусти да било ко, па и историчар и рационално историјско знање, мимо ње формира свест људи. Таква позиција објашњава став да за њу (то М. Ђилас децидирано каже) национална историја није само „наука“ већ, истовремено, и „помоћ и потицај“ радним масама у борби за социјализам. Несумњиво да је пробијање критичке свести и појава „критичке историографије“ била у супротности са изнетим официјелним ставовима. Ђилас је те 1949. године пропагирао непомирљивост према „буржоаској науци“. Он је захтевао да се дијалектички материјализам у националној историји примењује конкретно (да се у прошлости откривају законитости и специфичности), чиме је требало да се исказе посебност у односу на СССР.

Дијалектички материјализам као „критичка прерада свега позитивног у људском мишљењу“ требало је посебно да дође до изражаја приликом оцена личности, њиховог дела, преломних догађаја, епоха, друштвених система, улоге маса у прошлости и друго. У конкретним условима историографија је требало да понуди „интернационалистички лик“ Партије, братство и јединство, „социјалистичко југословенство“, прогресивну улогу радничке класе, експлоататорско лице буржоазије, деструкцију „интегралног југословенства, борбу против непријатеља, спопеју НОБ-а, разобличи издају и друго. Број тема је био ограничен и експлицитно одређен, чиме се историја тематски редуквала на историју класне борбе. Идеолошки вредносни судови формиран ван научне историографије требало је да добију „потпору“ у обиљу селектираних чињеница. Томе је требало да допринесу историчари. Поуздани судови о прошлости, засновани на обимним и свеобухватним истраживањима, провереним и утврђеним чињеницама, М. Ђиласа нису занимали. Непостојање хтења за истином релативизовало је поступак да се до ње досегне. Стереотипни вредносни судови идеологије требало је да производе жељено стереотипно понашање. Разум је био искључен.

Ђилас се залагао за тзв. „марксистичку националну историју“ и сматрао да је она једина у страну да „разголити“ историју и „разобличи“ буржоаске фалсификате. Историчарима марксистима он је децидирано забрањивао, да узимају „готове историје буржоаских историчара“ и да на основу њих пишу или предају своју историју, „утрпавајући у своје материјалистичке калуке конкретан историјски материјал, који су њихови буржоаски претходници већ одабрали са одређеном тенденцијом“. Истраживаче је упућивао у архиве да тамо налазе чињенице на основу којих су могли да долазе до „својих историјско материјалистичких закључака“. Евидентно да је такав приступ „историјској науци“ био негација историјског научног метода (хеуристике и критике) који је науку чинио науком. Историјски извори као извори сазнања о прошлости сведени су на средство за доказивање марксистичко-лењинистичких теорија. Њихов вишеструки значај (историјски извори као мост између историје и историјске науке; „чаробан зид“ који штити научника од предмета који истражује и притисака времена у коме истражује и друго) није уочаван. У писању историје преовладала је партијност, која је науку сводила на „васпитни предмет“. Једина корист од таквих директива упућених историчарима била је у томе што је један део њих истраживачки

ушао у архив и нашао се у прилици да веома брзо, у сусрету са изворима, изгуби „заједнички језик“ са теоријама изношеним у говорима партијских функционера.

Веома је важно указати на Ђиласов, тј. партијски, став према историјској критици. За њега је, у то време, „критичка обрада прошлости“ изједначена са критичким односом „према буржоаској историјској науци и предрасудама и појмовима које је она створила и наслагама у људској свести, а такође и према историјским документима које су за себе оставили представници владајуће класе које су предходиле буржоазији“. Као да се суштина командовања књижевним животом и „разумевања“ књижевне критике механички пренела и на област историографије. Евидентно да се није схватала суштина методолошког поступка историјске критике као критике извора (суштине и темеља сваког научног бављења прошлошћу) и да се она, сасвим неразумно, поистовећивала са критиком историје. То је био класичан облик „насиља садашњости над прошлошћу“. Последице таквог начина мишљења биле су нерегулисане и осећају се, у неким својим видовима, и данас.

Ставови које је М. Ђилас износио о историографији у јануару 1949. године били су наговештај партијског курса заузетог на II пленуму КПЈ (28-30.1.1949.). Тражећи излаз из нагомиланих привредних и друштвених тешкоћа, на основу критичког пренепитивања дотадашњег агитационо-пропагандног рада, Други пленум је видео решење у заштитивању административног начина управљања, појачаној контроли и интервенцији партијског апарата, повећаном професионализму у партијском раду. Упоредо с тим, али не и у завршној Резолуцији, истакнут је захтев раду. Упоредо с тим, али не и у завршној Резолуцији, истакнут је захтев да треба „смело и без колебања уклонити све оне старе клишее и формуле“, напустити туђа практична искуства и организационе форме и престати их сматрати нечим апсолутним и увек важећим, окренути се сопственом искуству чије је занемаривање довело „до затварања хоризонта нашим кадровима, до догаматског прилажења питањима, до крутог држања за готове шеме и калуке...“²⁵ Неколико месеци касније, на Трећем пленуму ЦК КПЈ, М. Ђилас је разобличио и одбацио заблуду да се људска свест и мишљење може изменити применом административних мера у тачно одређеним и испланираним роковима. Међутим, људи „чији су умови били подшишани на исти начин“, још ће дуго заузимати своје тек додељене позиције по партијским институтима и школама. Последице су биле нерегулисане.

Почеци „изучавања“ прошлости КПЈ, и поред тога што су представљали напредак у односу на претходно стање, били су далеко од науке и „критичке историографије“. Историја КПЈ се и даље обрађивала као класична идеолошка дисциплина. Све је било препуно шаблона, стереотипа, црно-белих представа, идеолошких слика, митоманије. Издавање грађе патило је од изражене аутоцензуре и будности. Основни постулат науке - да се истина хоће сазнати и може сазнати, било је тек у другом плану. Политички прагматизам је убедљиво владао. Документи су држани далеко од очију историчара, текстови приређени за објављивање су скраћивани

25

М. Ђилас, Актуелна питања агитације и пропаганде - реферат одржан на Другом пленуму ЦК КПЈ, 28-30.1.1949., Партијска изградња, бр. 1, 1949, 12-24 стр.

по мерилу идеологије, а не по принципима струке, имена су изостављена, подаци брисани. У деликатним случајевима (као код издавања „Пролетера“) коначан суд о избору текстова доносили су Ј. Броз, Е. Кардељ и М. Ђилас. Тако се правила историја.²⁶ Треба споменути да у целом раду, сем Јована Маријановића, тада тридесетогодишњака који је „нешто слично“ радио у СССР-у, а који је по образовању био економиста, нико од укључених у рад Историјског одељења ЦК КПЈ није био историчар. О објављивању партијске грађе по начелима „критичке историографије“ није било ни речи. Грађу партије могли су да сређују и приређују, друго да на њој научно и раде само чланови КПЈ. Инерција илегалног и конспиративног у том сектору задржала се до распада СКЈ у нашем времену.

Писана реч, као једно од најјачих средстава друштвене комуникације, нарочито је почела да добија у значењу са описивањем широких народних слојева. Тако је порасла улога штампе и књиге: штампа је третирана као инструмент револуције, основно средство васпитања и утицаја на свест људи. Анализа историјских текстова у штампи разоткрива смишљено, систематско дозирање текстова са историјским садржајем (значајни датуми, важни догађаји, историјске аналогije). Поступак избора тема и аутора је строго контролисан, пун симбола, информације долазе из једног центра, историјски исказ је пун „идеолошких израза“ (фразе, флоскуле, кованице преузете из руског језика), стереотипа, емоција, модернизације прошлости, шаблона, вредносних судова. Упадљив је недостатак рационалног и критичког историјског мишљења. Историје има у готово свим текстовима, док су текстови који се баве историјом и који се могу назвати историографским веома ретки.

Почетком педесетих година уочљиво је да се више не одбацује целокупно наслеђе „буржоаске историографије“. Тај квалитативни напредак био је условљен генералним партијским ставом да више не треба „брисати“ и „скривати“ из историје оно што се владајућем режиму не свиђа. У расправама, у којима све више учествују историчари, поред оштрих речи стандардних фраза о ограничењима те историографије „класном идеологијом и ненаучним идеалистичким погледима на развитак друштва“ и немогућности да „схвати и објасни“ развитак друштвених односа, говори се и о њеним „значајним заслугама и тековинама“. Почину се глорификовати настојања и тежња „за критичком, истинитом, једино на историјским изворима заснованој историји“ коју је утемељио Иларион Руварац, а персонификовао Стојан Новаковић. Прикупљање, чување и објављивање историјских извора, које су обавиле претходне генерације историчара, означавано је

26

Писмо М. Пијаде М. Ђиласу у вези са издавањем „Пролетера“ од 13.6.1949, АЈ, А ЦК СКЈ, XVI, К-1-3.

- Драги Ђидо, Имали смо идеју да у једном тому „Историјског архива КПЈ“ издамо комплет „Пролетера“ од краја 1937. - дакле од новог руководства - до 1943. Али када се погледа и садржај бројева (прилажем тај садржај до фебруара 1940), види се да је немогуће издати те бројеве с њиховим целокупним текстовима, како с обзиром на неке писце, тако и на извесне податке о искључењима и слично.

Остало би, по мом мишљењу, само да се види да ли да се направи избор чланака и неких вести и да поред тога уђу документа (резолуције, прогласи).

Питање је ко да изврши тај избор. Да ли би ти хтео да у томе учествујеш? Морали бисмо о тој ствари и о избору самом имати мишљење Старог, Бевца и тебе...

највишим дометом „буржоаске историографије“. Од власти се тражило да помогну објављивање архивске грађе и тако „ширим круговима историчара“ омогуће да се упознају са изворима. Прикупљање и проучавање извора тако је, посредно, уз истрајавање на савлађивању марксистичког метода у писању историје, постајало нераздвојни елемент развоја историографије.²⁷ Такво „прилагођавање“ историјске науке дијалектичком материјализму и историчарско напуштање догме да дијалектички материјализам „извире из самог историјског збивања“, ослободило је историчаре обавезе да само „приказују“, „описују“, „сликају“ историјске догађаје „онакве какви они јесу“ и отворило им могућност да их истражују, анализирају, сагледавају, разумеју.

Став „револуционарног субјекта“ према историчарима имао је своје исходнице у неповерењу, искључивости, сумњичавости које је постојало у радничком покрету према интелигенцији. Истицано је да је интелигенција сродна ситној буржоазији по својој митавости, неспособности за дисциплину и организовани рад, по свом индивидуализму, „сумњивим“ схватањима и реакционарним идејама, предрасудама, пасивном ставу, пореклу, прошлости. Интелигенцији је супротстављан „партијски кадар“ који је, по увреженом мишљењу, могао да, чак и када су његова знања била оскудна, својим фанатизмом и „правилним“ ставом задовољи на свим дужностима - па и на послу бављења „крхким умећем писања историје“. Дилентизам, аматерство, романтични „социјалистички патриотизам“ и „партизанско југословенство“, идеолошка искључивост, догматизам, тако су се, уз благослов и подршку власти, вратили у историографију, истискујући из ње рационално и критичко мишљење, „кварећи“ историју, разарајући „критичку историографију“.

Партија 1945. године сматра да су знања, искуства и рад „буржоаске интелигенције“ потребни младој држави. Привлачење, диференцијација и преваспитавање „буржоаске интелигенције“, на једној страни, и стварање у „социјалистичкој школи“ „нове интелигенције“ одане циљевима КПЈ два су упоредна процеса и чине суштину односа КПЈ према интелигенцији у првим послератним годинама.

Када су у питању историчари, један део њих је већ 1945. године одстрањен из културног и научног живота. Друга група, која је настојала да заузме позицију „немешања у политику“, постала је главни објект интересовања КПЈ. Она је подвргнута „преваспитавању“, под чим се подразумевало упознавање са циљевима и задацима социјалистичке изградње, мењање навика, васпитања, традиција, старог начина живота и мишљења. То „проширивање видика“ заснивало се на изучавању марксизма-лењинизма, идејном убеђивању, укључивању у рад масовних организација, подизању животног стандарда, објављивањем књига, организовањем професионалних савеза. Инак, КПЈ је и даље према тој хуманистичкој интелигенцији

27

Погледати реферате са Прве конференције историчара НР Србије из маја 1951. године: Д. Јанковић и И. Божић, Основни проблем српске историје у периоду средњовековних српских држава; Б. Ђурђев, Основни проблем српске историје у периоду турске власти над нашим народима; Д. Перовић, Основни проблем српске историје XIX и XX века; В. Чубриловић, Историјска настава на Београдском универзитету и друго, Историјски гласник, 1-2 и 3-4 за 1950. годину.

изражавала резерве и истицала да се „тешко сналази и не може своју делатност да усклади према приликама и духу времена”. Такво становиште још више је истицало важност тезе да је у новом друштву које гради социјализам неопходно потребна „нова интелигенција”. Искључивост према историчарима старије генерације и онима који су били окупљени око САН и Филозофског факултета огледала се посебно приликом обраде тема из НОР-а. Било је успостављено неписано правило да НОР и револуцију могу да обрађују само они који су у њој и учествовали. Савести стручњака нису се прихватили. Тај став је умногоме личио на поставке ПРОЛЕТКУЛТА да једино писци из редова пролетера могу да стварају пролетерску књижевност.

За разумевање става према интелигенцији веома је индикативан Титов говор у САН-у из новембра 1948. године. Том приликом су академици, међу којима је било и више историчара, упозорени да револуционарни период још није завршен, да ће он трајати све док „капиталистички елементи” који бране своје преостале позиције у друштву „не буду потпуно побеђени”. Јосип Броз је упозорио оне који мисле „да је наука нешто за себе, да она мора бити неутрална, да њих не може интересовати ништа друго осим чисте науке” да су таква гледишта супротна појмовима прогреса и за КПЈ неприхватљива. Насупрот томе, он је упутно позив свим научницима „да ставе своје знање и снагу” у службу нове социјалистичке Југославије, у службу „стварања сретније будућности”. Порука је била веома јасна.²⁸ Слична упозорења упућивао је и водџи партијски идеолог М. Ђилас. Он је од писаца националне историје тражио да се ослобађају „утицаја свакојакних буржоаских школа” и традиционалног, „махом буржоаског” начина мишљења.²⁹ Исти садржај саопштила је историчарима М. Митровић у поздравном говору приликом оснивања Историјског института САН 1948. године. Није се могло бирати.

Непосредно након ослобођења „критичка историографија” је наставила да се негује на Универзитету. Та оријентација није довођена у питање иако је било страних настојања да идеолошке инструментализације историје у „име више циљева” постану доминантне. Партија је интензивно радила и на формирању кадра способног да прими задатке и дужности у историјским институтима и семинарима универзитета. Ти покушаји нису пролазили без отпора, усамљивања појединца и група, неразумевања које настаје у сваком судару старог и новог, промене и традиције, сукоба младих покрета и искуства дугог трајања, нових замисли и старих организација, идеолошког и критичког мишљења. За КПЈ је велики проблем представљала немоћ да поједине групе на факултетима, међу њима и групу за историју, попуне марксистима и тако спречи да се на њима и даље предају „идеалистички фалсификати”. Ипак „духовни континуитет” са критичким мишљењем и „критичком историографијом” није нарушен. Стари професори (Јован Радонић, Н. Вулић, В. Новак, М. Динић, Д. Анастасијевић, Ф. Гранић, Ј. Тадић, Г. Острогорски, В. Чубриловић), као и радови оних чије

²⁸ Гласник САН, I, св. 1-2, 1949, 23-25 стр.

²⁹ Историјски гласник, бр. 1, 1949, 3-20 стр.

се име смело спомињати само на Филозофском факултету, а књиге читати само у библиотекама семинара (С. Јовановић, Ст. Стојановић, В. Ђоровић, Д. Страњковић) пресудно су утицали на то да критичко мишљење и критичка историографија опстану. Додир са старом школом, њеним великим знањем и мудрушћу приводно је начелима струке и идејно најпоузданије. Младе генерације историчара школоване су на архивалијама Дубровачког архива, у најбољим традицијама српске „критичке историографије”, а не на колективним ишчитавањима и прорадама Дијамата. Резултат није изостао.

Партија је „трпела” катедру за историју, али се није мирила са начином рада на њој. Сталне трансформације које је вршила власт (до 1947. студијска група која повезује семинаре; 1947. подела на институте; 1948. основана је катедра; итд) нису утицале на научни рад и наставни процес. Посебно незадовољство је исказивано третманом који је на Филозофском факултету имао НОБ и револуција (предаје В. Чубриловић у оквиру нововековне националне историје). Године 1953. заснован је предмет „Историја народне револуције”, који је био замишљен као идеолошка дисциплина (планиран је за професора В. Дидијера). Он је предлагао 1954. године да предаје „о изворима за изучавање Народне револуције”, али је и он брзо доживео трансформацију. Еволуцију од предмета „Историја народне револуције”, преко назива „Историја НОР и револуције” и касније „Историја НОБ-а” до предмета „Историја Југославије” није била ни формална ни механичка већ суштинска. Нагомилавање знања и освајање „критичке историографије” јавили су се као последица професионалног бављења савременом историјом као било којом историографском дисциплином.³⁰

На катедри за историју се неговала искључиво стручна свест. О томе речито сводичи и чињеница да дела класика марксизма стижу у рафове библиотеке семинара за историју тек у 1948. години. Титови говори се заводе као 6.931 приновљена књига у библиотеци семинара за историју 7.12.1949. године. Незнатно пре њега (почевши од октобра 1948. године) ту су стигле књиге Стаљина, Лењина, Маркса, Енгелса, Е. Кардеља (јул 1949), М. Ђиласа, Б. Зихерла и других идеологија КПЈ. Тако су књиге које су тих година објављиване у милионским тиражима (дела В. И. Лењина су у периоду 1945-1949. штампана у тиражу од 1.433.000 примерака; Стаљина у тиражу од 1.337.000; радови Ј. Б. Тита нису имали, по наслову, мањи тираж од 75.000 примерака) једва закорачиле међу студенте историје. У исто време радови Слободана Јовановића, Драгослава Страњковића, Владимира Ђоровића, Владимира Дворниковића и других политички проскрибованих историчара сматрани су незаобилазним штивом у студирању прошлости. У времену кад се њихова имена нису смела помињати чак ни у библиографијама које су се штампале у првим послератним годинама, а Р. Зоговић „грмео” да је „довољно да се млади читалац навикне да без гађења, без ужасавања, без стида срета имена издајника и мрачњака, да се срета са мрачњаком, декадентом, трулом литературом... па да то негативно утиче на формирање његове свести и његовог карактера...” читање

³⁰

Б. Петрановић, Савремена историја на Филозофском факултету, Зборник Филозофског факултета, 150 година Филозофског факултета, Београд 1990, 205-215 стр.

и критичко преиспитивање такве литературе на Катедри за историју била је нераздвајни део научног и наставног процеса.

Неуспех на Универзитету Партија је покушала да компензује отварањем читаве мреже установа које су с временом имале задатак да заокруже „буржоаски универзитет“, преузму део његових функција у области историографије, одлучно допринесу стварању „научне“ слике о себи.

Средином јуна 1947. године, са великим закашњењем у односу на сличне организације, формирано је Историјско друштво НР Србије. Као сва остала професионална удружења, и асоцијација историчара је требало да буде једна од трансмисија КПЈ. Удружења су била погодна форма којом је КПЈ ширила свој утицај и своју идеологију. Први и основни задатак био је историјску науку потчинити и преобразити у инструмент за остваривање идеолошких циљева и ширење политичког утицаја. Удружење је требало да контролише стручни живот, каналише рад, доноси судове и усмерава критику.³¹ Међутим, већ први стручни скуп који је одржан у Историјском друштву (Прва конференција историчара НР Србије, 14-16.5.1951), поред бројних идеолошких оптерећења, показао је да се историја не може редукovati само на историју класне борбе, већ да представља богати друштвени тоталитет који у својој целини треба и да се проучава.³²

Историјски институт САН основан је с намером да окупи све историчаре који се баве науком и ангажује их, како је то историчарима поручио Ј. Б. Тито, у неуморном раду „на скидању вела са наше историје, то јест да се пронађе истина и уклоне сви фалсификати...“. Податак да су сарадници Института у првим годинама његовог рада били М. Митровић - члан ЦК СКС, Коча Поповић - генерал-пуковник, В. Дедијер - публицист, Јован Поповић - књижевник и други, сведочи о заинтересованости Партије за ту установу и контроли којој је историчар би изложен. У раду Института је у првим годинама видљива мимикрија - као једини начин да се опстане. Уз класичне теме историографије, ради се и НОБ (постоји секција на чијем су челу В. Новак, М. Живковић и, као асистент, В. Стојанчевић), свечано се оглашава да је „трудбенички“, у част конгреса синдиката, извршен попис библиотеке, чине се покушаји да се у Институту организује курс марксизма-ленинизма. У Историјском часопису једно време било је места за тираде власти и политичке говоре руководиоца, али га је убрзо освојила „критичка историографија“. Окретање струци било је плаћено занемаривањем истраживања 20. века.

Партија је настојала да свој кадар (међу њима и историчаре марксисте) формира ван факултета. Томе је требало да послужи Институт друштвених наука, основан у јануару 1949. године. Основа функција Института друштвених наука била је да „оспособљава висококвалификовани кадар за рад у области друштвених наука, а нарочито марксизма-ленинизма...“ Ретки међу полазницима и асистентима Института зороаће касније самосталне истраживачке бразде и у области историографије. Стручњаци

за војну историју формирали су се у Војноисторијском институту. Помоћ у раду, такав је био став Армије, тражена је искључиво од учесника у НОР-у. То је био критеријум који ће предуго онемоућивати јављање „критичке војне историографије“.

У другој половини педесетих година отпоче рад Институт за савремену историју и Института за историју радничког покрета Србије. Научни планови тих установа ће неко време представљали одраз настојања КПЈ да нанесе „поражавајући удар“ буржоаским и ревизионистичким концепцијама историје и оствари „коначну победу“ оних идеолошких ставова о историји које је заступала. Отварање врата Института млађим стручњацима именованим на Филозофском факултету у најбољим традицијама „критичке историографије“ ће кратко време претворити те партијске сервисе у истинске научне установе.

Критичка свест и „критичка историографија“ полако је, али сигурно, односила превагу над догмама, плузијама, предрасудама, стереотипима, прејаким емоцијама. Језик историјског исказа ослобађа се партијске терминологије и вредносних судова који су се тим „идеолошким кодовима“ саопштавали. Наговештено је преиспитивање мисаоног инструментарија којим су се историчари служили. Поштовање методолошких и хеуристичких правила, примена историјског метода, тематско проширивање проучаваног враћало је историчаре савременој историји. Отпори нису изостајали, али се пробој „критичке историографије“ није могао зауставити.

Summary

Ljubodrag Dimić

Historiography and ideology - Yugoslav experience - 1945 - 1955

Winning of power, started by the Yugoslav communists during the World War II and fully completed immediately after it ended, also inevitably affected the development of Yugoslav historiography. Historic science, as other areas of intellectual activity for that matter, faced strong ideological pressures aimed at creating a „new,, image of the national past, „proper from the ideological and class point of view,, in a way that suited the interests and beliefs of the „avant-garde of the working class,,. History was considered a suitable instrument of ideological re-education, but in view of heterogeneous composition of the Yugoslav community, as well as accumulated hard historic experiences (particularly from the most recent history), creation of an „ideologically proper,, image of the past was a difficult task, assigned above all to numerous newly-founded historic institutes. Their task was to „neutralize,, and „besiege,, „bourgeois,, historians from the History Department of the School of Philosophy in Belgrade, who have been still rather influential in the professional circles - a task that remained unfulfilled, and which on the contrary, later led to „infection,, of institute staff and partial acceptance of methodological (if not also ideological) principles of the historic science. How important historiography was for the Communist

³¹ Рад Историјског друштва НР Србије, Историјски гласник, I, св. 1, 86-88 стр.; Годишња скупштина Историјског друштва НР Србије, II, св. 2, 102 стр.

³² Прва конференција историчара НР Србије, Историјски гласник, I-2, 1950, 187-202 стр.

Party/League of Communists is illustrated by the existence of a Historiography Department in the Party's Central Committee since 1948, History Commission of the same organ, as well as by the influence on historiography of the Central Committee's Ideological Commission, Historic Commission of the Veterans' Alliance, and other similar organizations. All this suggests that historians and historiography in a given ideological, single-party society, have been considered an „ideological office,, in service to the ruling ideology.

ПРИЛОЗИ ИЗ ИСТРАЖИВАЊА